

How the Primary Family and Female Heads of Households Deal With the Phenomenon of Guardianship

Reza Azamzadeh

Department of Social Sciences, SR.C.,
Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Soheila Alirezanejad *

Department of Social Sciences,
Ga.C., Islamic Azad University, Garmsar,
Iran.

Introduction

Family, according to Giddens (2008:252), is defined as a kinship group with adult responsibility for children. Regarding Iranian context, the number of female heads of household under The Imam Khomeini Relief Foundation in Iran from 2020 to 2021, has increased from 1,134,960 to 1,270,195 individuals (Hassani et al., 1402:44).

Literature Review

There are studies covering the subject and three are elaborated here as instances. Roshani et al. show that factors like economic insecurity, unfavorable employment, low education, poor health, and social exclusion are among factors that affect female heads of household in Iran. Moreover, Safiri and Arabpour's categorized these women in Tehran into five types based on their lived experiences of motherhood and wifedom. Furthermore, Rakan Hamoun and Jennifer Elliot, focusing on children's of divorced parents, illustrated that nearly all parents supported their adult children during divorce.

Methodology

Strauss and Corbin outlines the use of Grounded Theory as a qualitative research method for inductively deriving a basic theory and it is implemented as the methodological design of the current study. Semi-structured interview was used here as the research instrument. The target population of the current study were female heads of household under the support of The Imam Khomeini Relief Foundation in

* Corresponding Author: soheilaalirezanejad@iau.ac.ir

How to Cite: Azamzadeh, R; Alirezanejad, S. (2025). How the primary family and female heads of households deal with the phenomenon of guardianship, Journal of Social Work Research, 12 (45), 1-39.

Bushehr County. Thirty-three participants were selected via purposive sampling based on criteria such as age, education, reason for headship, marriage duration, and income source, noting participant age ranged from 27 to 61 years and household headship duration ranged from 3 to 19 years. The interviews were conducted in 2024 until theoretical saturation was reached. In order to ensure participant confidentiality, the pseudonyms were used. After the conduction of the first interview, coding and concept identification began.

Findings

The research findings indicate that the support provided by the primary family, the gender of the offspring, and the level of poverty/economic deprivation experienced by the female head of household (FHH) are significant determinants in how she confronts and performs the headship role. The core categories of this research are articulated as follows:

1. Confrontation of lower-class women with the role of household head

The findings reveal that limited professional skills, low education, familial resistance to women working, young children, and potential harassment from men create circumstances where performing multiple social roles leads to difficult role conflict, largely imposed on them rather than chosen.

2. Expectations of female household heads from themselves

The analysis showed two perceptions of femininity: a small group adapting and combating challenges with independence, balancing family and self, and another group viewing femininity as the “gentle sex” needing to be a homemaker and expecting support from families and communities.

3. Expectations of the female head of household from the primary family

Women, after assuming headship, no longer tolerate mistreatment and expect empathy, emotional and material support, and non-interference in personal matters from their parents.

4. Expectations of the female head of household directed toward the primary family

Based on their interaction style subsequent to the daughter assuming the role of household head, the primary families in this study are categorized into two distinct groups of control oriented and guidance oriented. In control-oriented families, fathers and brothers exert control over the women’s behavior, interfere in their affairs, and make decisions for them. They do not permit them to work outside the home and expect the female household head to act according to their expectations and values. In guidance-oriented primary families, parents do not exhibit controlling behavior. They enhance the women’s self-confidence, alleviate their anxieties, and assist them in gaining independence in life after assuming headship.

Discussion

Selective coding identified “Women’s Self-Expectations” as the core category, revealing two paradigmatic patterns in female household heads’ economic activities. These patterns detail contextual conditions, causal factors, intervening factors, strategies, and outcomes.

Paradigm 1: Self as Needing Support

In this pattern, the primary family’s controlling influence on daughters’ decisions unintentionally fosters dependency. Factors like illness, young children, and paternal opposition to work lead to reliance on family support. Contextual elements such as beliefs about women’s fragility, traditional homemaker expectations, and low education hinder income-seeking efforts. Intervening factors include loneliness, lack of protection, and family input on job details. Consequently, women adopt risk-averse strategies, suppress personal desires, and experience a deficit in economic and social capital, alongside feelings of obsolescence.

Paradigm 2: Self as an Agent of Change

Here, support from the primary family influences the pattern. Causal factors include limited dependency on the paternal family, pre-marital occupational skills, ambition, and achievement motivation. Contextual factors involve perceiving femininity as empowerment and receiving family support for societal participation. Intervening factors are the desire for independence, assuming a guardianship role, meeting children’s needs, family encouragement for active participation, and trust in women. Strategies focus on achieving independence, meeting family needs, risk-taking, contentment, resilience, and expanding social networks. This paradigm leads to financial and social independence and the accumulation of economic and social capital.

Conclusion

This grounded theory study highlights the influence of primary families on female household heads as providers. Primary families feel responsible for supporting these women, with fathers playing a significant role. The study categorizes primary families as either “control-oriented” or “guidance-oriented,” both shaping the female household head’s experience.

Keywords: Primary Family, Household Headship, Self-perception, Role Expectations

چگونگی مواجهه خانواده نخستین و زنان سرپرست خانوار با

پدیده سرپرستی

گروه علوم اجتماعی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد
اسلامی، تهران، ایران.

رضا اعظم‌زاده

گروه علوم اجتماعی، واحد گرمسار دانشگاه آزاد اسلامی،
گرمسار ایران.

سهیلا علیرضائزاد *

چکیده

هدف از این پژوهش شناخت نقش و جایگاه خانواده‌های نخستین در چگونگی ایفای نقش سرپرستی دخترشان، زن سرپرست خانوار، است. برای دستیابی به اهداف پژوهش از نظریه داده بنیاد استفاده شد، گردآوری داده‌ها از طریق مصاحبه نیمه‌ساخت یافته با ۳۳ نفر از زنان سرپرست خانوار شهرستان بهشهر انجام شد. کدگذاری باز منجر به ظهور چهار مقوله اصلی: ۱- مواجهه زنان با نقش سرپرستی خانوار؛ ۲- مواجهه خانواده نخستین پس از پذیرش سرپرستی دختر؛ ۳- انتظار از نقش زنان از خود؛ ۴- انتظارات زن سرپرست خانوار از خانواده نخستین؛ شد. یافته‌ها نشان داد که نحوه حمایت خانواده نخستین، در ایفای نقش زنان سرپرست تاثیرمحوری دارد. دو نوع خانواده نخستین کنترل‌محور و حمایت‌محور در این پژوهش مشاهده شد. این زنان پس از پذیرش نقش سرپرستی در دو الگوی پارادایمی قرار گرفتند: ۱- خود به مثابه عامل تغییر، ۲- خود به مثابه نیازمند حمایت. در پارادایم اول درک زنان از زنانگی، توانایی تغییر در زندگی و موفقیت در اهداف است. اما درک زنان از زنانگی در پارادایم دوم، مانع تلاش برای تغییر در زندگی بدون حمایت دیگران است، یافته‌ها نشان می‌دهند که در چگونگی ایفای نقش زنان به عنوان سرپرست خانوار، نقش خانواده نخستین تعیین کننده است. زنان در پارادایم دوم تحت سرپرستی والدین زندگی کرده و با محدودیت‌های بسیاری مواجه هستند.

واژه‌های کلیدی: خانواده نخستین، سرپرستی خانوار، درک از خود، انتظار از نقش

بیان مساله

خانواده یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی است. فرآیند اجتماعی شدن همه ما در این نهاد آغاز شده و در مراحل مختلف بازاجتماعی شدن خانواده همواره، به نحوی مستقیم یا غیرمستقیم در نقش‌آفرینی در این تغییرات، مؤثر است. خانواده گروهی از اشخاص است که با پیوندهای خویشاوندی مستقیم با هم مرتبطند و اعضای بزرگسال مسئول نگاهداری کودکان هستند (کیدنز، ۱۳۸۷: ۲۵۲). این مسئولیت در گذشته سطح عمیق‌تری را دربرگرفته و شامل کهنسالان، افراد بیمار یا زنان ازدواج نکرده و دارای دیگر مشکلات نیز بود. بدین ترتیب می‌توان گفت که علیرغم کهن بودن نهاد خانواده این نهاد، شکل‌های گوناگونی را با توجه به شرایط اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جوامع، اشکال متفاوتی را به‌نمایش می‌گذارد (همان: ۲۵۴). خانواده از حالت گسترده تا هسته‌ای و شرایط آشفته کنونی را تجربه کرده است.

علی‌رغم تنوع شکل‌بندی خانواده دو شکل «خانواده نخستین» و «خانواده فرزندزایی»، دو نوع از خانواده هستند که در همه جوامع دیده می‌شود. خانواده نخستین خانواده‌ای است که فرد در آن به دنیا آمده و جامعه‌پذیر می‌شود (گلایبی و حاجیلو، ۱۳۹۱: ۳۷). اما خانواده فرزندزایی خانواده‌ای است که فرد با ازدواج تشکیل داده و فرزندان خود او در این خانواده به دنیا می‌آیند. بی‌شک خانواده نخستین به دلیل نقش ویژه‌ای که در آماده‌سازی اعضای جوان خود برای زندگی آینده دارد از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است؛ اما نکته مهم در این میانه آن است که نقش‌ها و وظایف در داخل ساخت خانواده برای همه اعضا یکسان نیست و براساس جنسیت و سن تقسیم می‌شود. زنان مراقبت را به اعضای خانواده ارائه می‌کنند و مردان فراهم آورنده منابع مالی هستند. در این میان قدرت به‌طور مساوی تقسیم نشده است (طوافی و همکاران، ۱۳۹۳). روابط قدرت در داخل خانواده، اشکال متفاوتی از روابط اجتماعی را بنیان می‌گذارد که امکان بحث و بررسی آن در پژوهش‌های مختلف موجود است؛ اما این مقاله به این مهم می‌پردازد که اگر خانواده فرزندزایی به نحوی شکست را تجربه کند، چه اتفاقی برای زن به‌عنوان یکی از دو فرد بزرگسال تشکیل

دهنده آن رخ می دهد. این نکته به ویژه در ایران از اهمیت بسیاری برخوردار است زیرا نقش سرپرستی خانوار و نان آوری مطابق قانون نقشی مردانه است.

زنان سرپرست خانوار و مسائل پیرامون آن در ایران امروز بسیار مهم است. در دهه های اخیر، تعداد خانواده های زن سرپرست رشد نسبتاً چشمگیری داشته و نقش نان آوری زنان در اداره خانواده ها افزایش یافته است. به طور سنتی در ایران زنان برای نقش خدمت رسانی و مراقبت تربیت می شوند و نان آوری وظیفه ای مردانه است. ایدئولوژی مسلط نیز از این دو گانه بسیار حمایت می کند.

«در ایران زنان سرپرست خانوار در سال ۱۳۹۸ تعداد ۱,۱۳۴,۹۶۰ نفر، سال ۱۳۹۹ تعداد ۱,۱۸۷,۲۸۱ نفر، سال ۱۴۰۰ تعداد ۱,۲۱۱,۸۴۷ نفر، سال ۱۴۰۱ تعداد ۱,۲۷۰,۱۹۵ نفر از زنان سرپرست خانوار، تحت حمایت کمیته امداد قرار داشتند» (حسینی و همکاران، ۱۴۰۲: ۴۴). زنان، پس از پذیرش مسئولیت سرپرستی و نان آوری به دلیل تنگدستی و شرایط روحی نامناسب ناشی از زندگی گذشته و نگرانی از آینده مبهم؛ دچار دلهره، استرس و اضطراب می شوند. نیاز به پناهگاهی امن چون خانواده، به آنان آرامش می دهد.

چنانکه پیش از این ذکر شد، خانواده نخستین همواره عنصر تعیین کننده ای در زندگی افراد است؛ اما بدیهی است که نقش این خانواده و نحوه عمل آن در بحران ها از اهمیت بیشتری برخوردار است. اهمیت نقش خانواده نخستین در زندگی فرزندان پس از جدایی انکار ناپذیر است. وابستگی عاطفی و تعهد پدر و مادر به فرزندان در طول دوران زندگی، از مسائل مهمی است که در فرهنگ ما نهادینه شده است. اکثر خانواده های نخستین در جامعه ما خود را موظف می دانند که همیشه از فرزندان شان حمایت عاطفی و مادی کنند؛ به ویژه زمانی که دخترشان در شرایط سخت و ناپایداری در زندگی قرار داشته و نقش سرپرستی خانوار را بر عهده داشته باشد. جامعه هم، از خانواده نخستین انتظار دارد که نقش حمایتی خود را نسبت به فرزندان ایفا کند. و انتظارات جامعه؛ که شامل بستگان، آشنایان، دوستان و جامعه محلی هستند، فشار روانی زیادی را به خانواده نخستین تحمیل می کنند و والدین معمولاً در حد توان خود از فرزندان پشتیبانی می کنند.

نقش خانواده نخستین و پشتیبانی یا عدم حمایت آنان از دخترشان پس از پذیرش نقش سرپرستی، بسیار مهم است. در سال‌های ابتدایی بعد از فوت یا جدایی شوهر که زن با آسیب‌های متعددی مواجه است؛ حمایت مادی و عاطفی خانواده نخستین، می‌تواند مسیر زندگی آنان را تحت تأثیر قرار دهد. درک یا عدم درک شرایط سخت روحی زنان سرپرست از طرف خانواده نخستین، می‌تواند مرهمی بر دردها و رنج‌های آنان باشد، یا رنج آنان را دوچندان کند.

احتمالاً زنان سرپرست، انتظار دارند خانواده نخستین شرایط سخت آنان را درک کرده؛ و حمایت‌های مادی و غیرمادی خود را از آنان دریغ نکنند، زیرا پدر و مادر را مهم‌ترین افراد زندگی خود می‌دانند. کمترین انتظار زن سرپرست از خانواده، حمایت عاطفی است. چگونگی حمایت‌های خانواده نخستین از زنان سرپرست، آینده آنان را رقم می‌زند. اما آیا خانواده نخستین پذیرای شرایط جدید فرزند هست؟ این نکته مهمی است که این مقاله به آن توجه دارد. به عبارت دیگر سؤال اصلی پژوهش این است که خانواده نخستین با تغییر شرایط و موقعیت سرپرستی خانوار توسط دختر خود چگونه مواجه می‌شود؟ زنان سرپرست خانوار این مواجهه را چگونه تجربه کرده‌اند؟

پیشینه پژوهش

یکی از وظایف هر محقق فرموله کردن مساله پژوهش در سطح مطالعات پیشین است. از این‌رو نگاه به پژوهش‌های پیشین برای هر پژوهش اجتماعی امری ناگزیر است. در اجرای این مهم به سلسله پژوهش‌های زیر اشاره می‌شود.

«شرایط تأثیرگذار بر وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار در ایران و راهکارهای کاهش آسیب‌ها» عنوان مقاله‌ای است که توسط روشنی و همکاران در سال ۱۳۹۸ به چاپ رسید. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که نداشتن امنیت اقتصادی، وضعیت نامطلوب اشتغال، تحصیلات کم، فشار نقش‌های شغلی و خانوادگی، وضعیت نامطلوب سلامت جسمانی و روانی، وضعیت نامطلوب امنیت و سلامت اجتماعی، وضعیت نامطلوب روانی

فرزندان، طرد اجتماعی و چالش‌های عملکردی سازمان‌های مسئول از عوامل مؤثر بر کاهش مطلوبیت وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار است. شرایط مؤثر بر افزایش مطلوبیت وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار شامل توانمندی آموزش‌های شغلی، آموزش‌های توانمندسازی روانشناختی، آموزش‌های عمومی، خدمات مشاوره‌ای، حمایت خانواده، حمایت‌های اجتماعی، سرمایه اجتماعی و امنیت اجتماعی است.

سفیری و عرب‌پور در مقاله‌ای تحت عنوان «مطالعه تجربه زیسته مادری و همسری در بین زنان سرپرست خانوار تهرانی» چاپ شده در سال ۱۴۰۰ معتقدند که زنان سرپرست خانوار در معرض نقش‌های جدیدی قرار می‌گیرند. آن‌ها معتقدند که ۵ تیپ از زنان قابل مشاهده هستند که عبارتند از زنان آسیب دیده و مطرود، زنان با انگیزه برای بهبود و تغییر شرایط، زنان دارای حمایت نسبی خانواده، زنان پرستار همسر و فرزندان در خانواده، و فرزندان حامی زنان و مادران سرپرست شناسایی شده‌اند. آنان همچنین معتقدند که رنج مضاعف، طرد و انزوای اجتماعی اجباری یا خودخواسته و بازسازی هویت از مقولات اصلی و مشترک زنان سرپرست خانوار است.

فلک‌الدین و همکاران در مقاله‌ای تحت عنوان «مادران، سرپرستی خانوار و شادکامی خانواده (یک مطالعه کیفی در بین زنان سرپرست خانوار شهر یزد)» چاپ شده در سال ۱۴۰۰ معتقدند که زنان سرپرست خانوار در پی تأمین همه‌جانبه نیازهای فرزندان خود بوده و توجه نهادهای حمایتی و سیاست‌گذاران اجتماعی - فرهنگی به نیازهای زنان سرپرست خانوار موجب ارتقای سطح شادکامی خانواده است. سن این زنان در بین بیست تا پنجاه سال بوده؛ و حداقل یک فرزند داشتند.

«روایت پژوهی زندگی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد» عنوان مقاله‌ای است که توسط آقاسی‌زاده و همکاران در شهر مشهد با روش کیفی انجام شد و در سال ۱۴۰۱ به چاپ رسید. یافته‌های به دست آمده از این پژوهش نشان می‌دهد که اشتغال پایدار، مهم‌ترین بحث در زندگی زنان سرپرست خانوار است. دوره‌های مهارت‌آموزی برای برطرف نمودن فقر قابلیت، تأمین اشتغال ثابت همراه با بیمه، جایگزین کردن

سیاست‌های اجتماعی منفعل با سیاست‌های فعال برای سازگار کردن شرایط اشتغال زنان سرپرست خانوار با مسئولیت‌های خانوادگی، گام‌هایی عملی در رفع مشکلات زندگی آنان خواهد بود.

«والدین به عنوان منابع انسانی هنگام طلاق فرزندان بزرگسال» عنوان مقاله‌ای است که توسط هامون و الیوت^۱ در سال ۱۹۹۲ در کنفرانس سالانه شورای ملی روابط خانوادگی در فلوریدای امریکا ارائه شد. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که تقریباً همه والدین گفته‌اند که از فرزندانشان به هر طریقی حمایت می‌کنند. مشاوره محدود و با احتیاط و نگرانی، به فرزندان داده می‌شد. بیشترین حمایت، عاطفی بود. و مراقبت از کودک، حمایت مالی برای نیازهای اساسی، هزینه دادرسی، مسکن و پرداخت وام مسکن را نیز شامل می‌شد.

«تجارب نان‌آوری زنان فوق‌العاده فقیر سرپرست خانوار ساکن بنگلادش» مقاله‌ای است که توسط مک‌اینتایر و همکاران در سال ۲۰۱۱ با روش کیفی پدیدارشناسی انجام شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که، زنان احساس می‌کنند موقعیت آن‌ها به عنوان وظیفه حرفه‌ای، علیرغم روزهای کاری طولانی‌تر، استحکام قابل توجهی را از نظر استقلال اقتصادی برای آن‌ها فراهم می‌کند. زنان به این نکته اهمیت می‌دهند که شرایط ایده‌آل خانواده، «مادر، پدر و بچه‌ها» است. این تصور برای بسیاری از آنان، موجب شد تا با وجود خیانت، خشونت و در برخی موارد وابستگی مالی شریک زندگی خود، به زندگی زناشویی ادامه دهند. تصمیم برای قرار گرفتن در این موقعیت، مجموعه‌ای از چالش‌های دشوار را به همراه داشت. زنان وقتی با بی‌مسئولیتی شریک زندگی خود و آزار خانگی مواجه شدند، تصمیم گرفتند زندگی خود را از طریق هویت‌های جدید و بازتعریف مفاهیمی در مورد معنای جدایی یا طلاق در یک جامعه قدرتمند و مردسالار، بازسازی کنند.

«تلاش برای توانایی و قدرتمند شدن؛ تحقیقی در مورد روایات زندگی زنان سرپرست، عنوان پایان‌نامه کارشناسی ارشد به راهنمایی دکتر جولی نلسون است که توسط

1. Racan R. Hamon and Elliott, Jennifer

لاکشمی در سال ۲۰۲۳ به چاپ رسید. براساس یافته‌های پژوهش، زنان سرپرست خانوار با مشکلات فردی، خانوادگی و اجتماعی فراوانی روبرو هستند؛ که در بسیاری از موارد زندگی فردی و اجتماعی آن‌ها را مختل می‌کند و سلامت آن‌ها را تحت تأثیر قرار دهد. سرپرستی خانوار برای زنان هم با پیامدهای نامطلوب همراه است و هم نتایج مثبتی مانند بهبود عزت نفس و رشد اجتماعی را به دنبال دارد. زنان سرپرست خانوار با طیفی از چالش‌ها مواجه هستند که ابعاد اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی را در بر می‌گیرد. چالش‌های اقتصادی شامل بی‌ثباتی مالی و مشکلات در تأمین نیازهای اساسی است. چالش‌های اجتماعی شامل انگ زدن، فقدان شبکه‌های حمایتی، استرس عاطفی و دسترسی به مراقبت‌های بهداشتی است. همچنین آنان با انگ اجتماعی مواجه می‌شوند. چالش‌های فرهنگی شامل هنجارها و انتظارات فرهنگی است که اغلب نقش‌های جنسیتی سنتی را تعیین می‌کنند. گام نهادن در نقش سرپرستی و موقعیت‌های تصمیم‌گیری، زندگی را برای زنان دشوار می‌کند. انتظارات فرهنگی در مورد ازدواج و ازدواج مجدد بر انتخاب‌ها و تصمیمات زنان تأثیر می‌گذارد. در این مطالعه مشخص شد که زنان سرپرست خانوار عزم و اراده استثنایی در مواجهه با چالش‌های روزانه از خود نشان می‌دهند.

مساله زنان سرپرست خانوار در ایران امروز، بسیار مطرح است و پژوهش‌های بسیاری در زندگی زنان سرپرست خانوار در کشور ما در زمینه‌های متعدد مانند؛ فقر زنان، نهادهای حمایت کننده، مسائل اقتصادی و اجتماعی، آزار کلامی و جنسی، فقدان امنیت اقتصادی، وضعیت نامطلوب اشتغال، تحصیلات کم، وضعیت نامطلوب سلامت جسمانی، روانی و اجتماعی، وضعیت نامطلوب روانی فرزندان، مطالعه شده است. جالب آن است که در مطالعات خارجی به نقش والدین پس از جدایی دخترشان توجه شده است. در مجموع؛ پژوهش‌های اندکی به نقش شبکه‌های حمایتی زنان سرپرست خانوار، به‌ویژه نقش خانواده نخستین در زندگی زنان سرپرست خانوار و تاثیرگذاری آنان در زندگی فرزندان و آینده آنان پرداخته است. با توجه به اهمیت مساله و تازگی آن؛ نقش خانواده نخستین و چگونگی مواجهه آنان با دخترشان در نقش زن سرپرست خانوار، در این مقاله مورد بحث قرار گرفت.

چارچوب مفهومی

اگر چه در پژوهش‌های کیفی نظریات مورد سنجش قرار نمی‌گیرند اما پژوهشگر باید حساسیت کافی درباره آشنایی با مفاهیم مطرح شده پیشین را ارائه کند. مفاهیم به پژوهشگر در تحلیل داده‌ها برای رسیدن به اهداف پژوهش کمک می‌کند. به گفته کوربین و اشتراوس، مفاهیم واحدهای بنیادی تحلیل در نظریه‌پردازی داده‌بنیاد به‌شمار می‌آیند و بدون شکل‌گیری مفاهیم، هیچ نظریه‌ای قابل انتزاع نیست. برای فهم شرایط زنان سرپرست خانوار؛ آشنایی با مفاهیم سرپرستی خانوار، نقش اجتماعی، جنسیت و فقر از اهمیت بسیاری برخوردار است.

زنان سرپرست خانوار و تجربه فقر

در ایران به‌طور سنتی و قانونی مرد نان‌آور تلقی شده و زن خدمات‌رسان است. بنابراین در قوانین و به‌طور رسمی؛ زن، سرپرست خانوار نیست. این امر موجب می‌شود که نقش زنان در نان‌آوری نادیده گرفته شود. در این میان قانون در زمانی زنان را به‌عنوان سرپرست و نان‌آور تلقی می‌کند که مرد غایب بوده و یا به دلایل جسمی یا روانی قادر به ایفای نقش نان‌آوری نیست. مرکز آمار ایران، زنان سرپرست خانوار ۱ (۱۳۹۵) را چنین تعریف می‌کند: «عضوی از خانواده است که؛ معمولاً مسئولیت تأمین تمام، یا بخش عمده‌ای از هزینه‌های خانوار، یا تصمیم‌گیری در مورد آن‌را، بر عهده دارد و سایر اعضای خانوار او را به این نام می‌شناسند (سایت مرکز آمار ایران). بیشتر داده‌های ملی و بین‌المللی «خانواده زن‌سرپرست» را به عنوان واحدی گزارش می‌دهند که یک زن بالغ (معمولاً با فرزندان)، بدون داشتن یک همسر در آن زندگی می‌کند (Chant, 1997: 5). این زنان معمولاً امکان و مهارت‌های لازم برای نان‌آوری را ندارند و بسیار محتمل است که در فقر زندگی کنند. «فقر زنان سرپرست در سه معنی مشخص استفاده شده است:

۱. زنان میزان فقر بیشتری را از مردان تجربه می کنند (Owus: 2014). طبق یافته های پیرس در امریکا دو سوم افراد فقیر بالای ۱۶ سال را زنان تشکیل می دهند. پدیده ای که ثابت می کند زنان فقر را به میزان بیشتری در مقایسه با مردان تجربه می کنند (پیرس، ۱۹۷۸؛ چنت، ۲۰۰۶).

۲. کلید اصلی زنانه شدن فقر را شدت بیشتر فقر در میان زنان می دانند. یعنی زنان در مقایسه با مردان، فقر شدیدتری را تجربه می کنند.

۳. «روندی وجود دارد که فقر را در بین زنان، به ویژه در میان زنان سرپرست خانوار افزایش می دهد. نوردروپ زنانه شدن فقر را پروسه ای می داند که در آن فقر بیشتر در بین افرادی که در خانوارهایی که زنان، سرپرست آنها هستند؛ متمرکز می شود.» (Medeiros: 2008 به نقل از شالچی و عظیمی، ۱۳۹۸: ۱۱۸).

درفرآیند فقیر شدن، پنج نوع یورش عمده محرومیت برای افتادن در تله فقر وجود دارد که عبارتند از: ۱- فقر بهمثابه از دست دادن دارایی اقتصادی یا معیشتی؛ ۲- فقر بهمثابه ضعف جسمانی که عبارت از بیماری، ضعف جسمی و سوء تغذیه است؛ ۳- فقر بهمثابه انزوای اجتماعی، انزوای اطلاعاتی و ارتباطی ۴- فقر به مثابه آسیب پذیری که به معنای از دست دادن مقاومت در برابر سختی و حادثه است؛ ۵- فقر به مثابه بی قدرتی که به معنای از دست دادن قدرت چانه زنی و پیگیری مطالبات است. این پنج نوع محرومیت متعامل بوده و یکدیگر را تقویت می کنند» (Chambers, 1989; به نقل از موسوی و آذری بنی، ۱۳۹۵: ۱۳۷).

در تقابل با فقر زنان، به ویژه زنان سرپرست خانوار، رویکرد توانمندسازی مسلط است. این رویکرد زنان را صرفاً آسیب پذیر، فقیر و نیازمند حمایت نمی بیند؛ بلکه با هدف کسب آگاهی و درک رابطه جنسیت و قدرت، تأکید بر احساس با ارزش بودن و به دست آوردن توانایی برای استفاده از حق انتخاب، کنترل زنان بر زندگی را امکان پذیر می کند. کسب مهارت برای سازماندهی و تحت تأثیر قرار دادن تغییرات اجتماعی و برقراری نظم عادلانه اجتماعی و اقتصادی، از اجزای اصلی فرایند توانمندسازی است.» (افراسیابی و جهانگیری، ۱۳۹۵: ۴۳۵).

جنسیت

جنسیت عبارت است از آن دسته نقش‌های اجتماعی که زیر پوشش تفاوت‌های زیست‌شناختی زن و مرد قرار گرفته و با اتکای به آن پذیرفته شده است (علیرضانژاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۷). کلیشه‌های جنسیتی، یکی از مسائل مهمی است که زنان سرپرست خانوار در هنگام یافتن شغل مناسب با آن، مواجه هستند. اولویت اشتغال مردان، دستمزدهای ناعادلانه در مقایسه با مردان، شغل‌های نامناسب، کالانگاری زنان و اهانت‌های کلامی و فیزیکی، از مشکلاتی است که زنان را با چالش‌هایی جدی مواجه کرده و مانع توانمندی و شرایط بهتر زندگی آنان می‌شود، این امر همچنین یکی از عوامل مهم تنگدستی و فقر زنان سرپرست خانوار است.

جنس به خصوصیات فیزیکی و ظاهری که تعیین‌کننده زن بودن یا مرد بودن افراد باشد، اشاره دارد. گرت معتقد است که «زنانگی» و «مردانگی» نه ویژگی‌های ذاتی، مطلق و فراسوی زمان و مکان، بلکه مقولاتی اجتماعی و فرهنگی، ساخته و پرداخته شرایط تاریخی معین و گاه دستخوش نیازهای سیاسی و اقتصادی زودگذر هستند (گرت، ۱۳۸۰: ۵). جنسیت، مفهومی اجتماعی است که برای زنان و مردان در نظر گرفته می‌شود. مهم‌ترین دلیل تأکید بر تمایز میان جنس و جنسیت، همانا به چالش کشیدن باورهای اغراق‌شده در باب ظرفیت‌ها و توانایی فیزیکی و ذهنی است که به جنس‌های مختلف و صرفاً بر اساس بیولوژی‌های متفاوت‌شان منتسب شده‌است. این ظرفیت‌ها و توانایی برآمده از بیولوژی، در نهایت به سبب طبیعی انگاشته شدن، اموری لاجرم یکپارچه و دایمی فرض گرفته شده و در نتیجه در بسیاری از موارد به مشروعیت بخشی به مناسبات قدرت پدرسالارانه انجامیده است (Philcher & Whelhan, 2004: 57).

نقش

«نقش به آن رفتاری اطلاق می‌شود که دیگران از دارنده یک منزلت معین انتظار دارند.» (کوئن، ۱۳۷۰: ۵۷) در تعریفی دیگر «لوی نقش را موقعیتی می‌داند، که از نظر

ساختار اجتماعی متفاوت است. پارسونز، آن چه بازیگر در روابط خود با دیگران انجام می‌دهد را نقش می‌داند. نیوکامب نقش را آنچه افراد به عنوان اشغالگران موقعیت انجام می‌دهند، تعریف می‌کند. نظریه نقش، علم مطالعه رفتارهایی است که خصوصیات افراد را در متن و با فرآیندهای مختلفی که احتمالاً این رفتارها را ایجاد، توضیح یا تحت تأثیر قرار می‌دهد (Biddle, 1956: 39). اعضای جامعه به طور معمول اجتماعی می‌شوند تا به ایفای نقش‌های خاصی در جامعه بپردازند. نقش مجموعه‌ای از بازی‌هایی است که کنشگران به صورت منظم و پیوسته به آن دست می‌زنند (علیرضائزاد و همکاران، ۱۳۹۲: ۹).

«از نظر هربرت مید، نقش اجتماعی، شامل رفتار، کردار، کار و وظیفه‌ای است که شخص درون گروه به عهده می‌گیرد. نقش را هم به عنوان نوعی رفتار اجتماعی فرد که طبق الگوهای کلی اجتماعی و فرهنگی گروه صورت می‌گیرد و هم به عنوان نحوه پاسخ به انتظارات دیگران تعریف می‌کنند.» (دوست محمدی، ۱۳۸۷: ۳۰) بدین ترتیب افراد در تلاش هستند که آن چه جامعه از آنان انتظار دارد که انجام دهند، را ظاهر کنند. بی‌شک جامعه انتظار خاصی از نقش زنانی که سرپرستی خانوار را برعهده دارند، عرضه کرده و از آنان شیوه خاصی از رفتار، کردار و گفتار را طلب می‌کند. این در حالی است که زنان در ایران، به طور معمول برای ایفای نقش نان‌آوری و سرپرستی تربیت نمی‌شوند.

انتظار از نقش و تحول آن

اهمیت نقش‌ها در زندگی افراد با توجه به اولویت نقش، متفاوت است. درجه نزدیکی یا دوری افراد از یکدیگر، در انتظار از نقش آنان از هم، تأثیرگذار است. در خانواده شهری ایرانی، اعضای خانواده دارای نقش‌های مهمی نسبت به یکدیگر هستند و متقابلاً انتظار هر یک از اعضا از نقش‌های سایرین هم مورد توجه است (کریمیان و نوابخش، ۱۳۹۶: ۲۳). خانواده نخستین، مهم‌ترین نقش را در زندگی فرزندان خود دارد. از بدو تولد نقش پرورش فرزند، برآورده کردن نیازهای مادی و غیرمادی مانند خوراک، پوشاک، تحصیلات، عشق و محبت، برای آنان است. آنان معمولاً نیازهای فرزندان را به نیازهای خود ترجیح می‌دهند.

زنان سرپرست، پس از قرار گرفتن در نقش نان‌آوری، بیشترین انتظار را از خانواده نخستین دارند. حمایت عاطفی، احترام به تصمیم آنان، عدم مداخله در امور شخصی، عدم مداخله در پرورش فرزند و غیره از انتظارات مهم آنان از خانواده‌های خود است. قرار گرفتن زنان در نقش سرپرستی؛ انتظارات خانواده نخستین از آنان؛ انتظارات آنان را از خود تغییر داده و تحولی در نقش آنان به وجود می‌آورد.

در این میان باید به انتظار از نقش از خود نیز اشاره کرد. زنان ایرانی در دهه‌های اخیر تغییر در انتظار از نقش خود را به نمایش گذاشته‌اند (امام‌جمعه و کریمی‌زاده اردکانی، ۱۳۸۸). در این میان زنان سرپرست خانوار به دلیل تغییر در شرایط زیست روزمره و از دست دادن حضور مرد سرپرست، به‌طور معمول در فهم از خود دچار تحول شده و انتظار از خود در آنان تغییر می‌کند یا انتظار می‌رود که تغییر کند. زیرا قرار گرفتن در نقش سرپرستی، آنان را در جایگاهی قرار می‌دهد که تحولی در خود به وجود آورده و نقش نان‌آوری را به خوبی ایفا کنند.

پرسش‌های پژوهش

بر مبنای چارچوب مفهومی و بازگشت به پرسش آغازین می‌توان گفت که برای پاسخ‌گویی به پرسش آغازین باید به سؤالات زیر پاسخ گفت:

- انتظارات خانواده از دختر سرپرست خانوار چیست؟

- آیا دختر پس از ازدواج پیوندهای پیشین با خانواده نخستین را از دست می‌دهد؟

آیا ازدواج دختر موجب ضعف پیوندهای پیشین می‌شود؟ یا دختر کماکان به‌عنوان فرزند، همان حمایت سنتی پیشین را دریافت می‌کند؟

- زنان سرپرست خانوار چه انتظاری از خانواده‌های خود دارند؟

روش شناسی

در این پژوهش، برای دستیابی به اهداف تحقیق از روش تحقیق نظریه زمینه‌ای استفاده شد. اشتروس و کورین در تعریف رهیافت نظریه زمینه‌ای می‌گویند: یک روش تحقیق کیفی که مجموعه منظمی از رویه‌ها را برای توسعه یک نظریه بنیادین، برخاسته از استقرا در مورد یک پدیده، به کار می‌گیرد (از کیا و ایمانی جاجرمی، ۱۳۹۰: ۲۴). جامعه هدف این پژوهش، زنان سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد شهرستان بهشهر هستند که با هماهنگی با کمیته امداد، با شیوه نمونه‌گیری هدفمند و از گروه‌های مختلف سنی، تحصیلات، دلیل سرپرستی، مدت زمان ازدواج و شیوه تأمین درآمد، انتخاب شدند. پیش از آغاز مصاحبه‌ها، با هماهنگی و همراهی دو نفر از کارکنان کمیته امداد (یک زن و یک مرد) به خانه‌های آنان در شهر و چند روستای اطراف رفته و از نزدیک فضای خانه و شرایط زندگی آنان مشاهده شد. سپس با ۳۳ تن از زنان سرپرست خانوار، در سال ۱۴۰۳ مصاحبه شد. پایین‌ترین سن زن مشارکت‌کننده در مصاحبه ۲۷ سال و بالاترین سن ۶۱ سال بود.

تکنیک گردآوری اطلاعات، مصاحبه نیمه‌ساخت یافته بود. میانگین مدت زمان هر مصاحبه ۲ ساعت بود و مصاحبه‌های عمیق با زنان سرپرست خانوار که ۳ ماه به طول انجامید و با رفت و برگشت‌های مکرر و بازاندیشی داده‌ها با مشارکت کنندگان در مصاحبه ادامه یافت و مورد بازبینی قرار گرفت. با تکراری شدن پاسخ‌ها و عدم دستیابی به مفاهیم و مقولات جدید در کدگذاری باز، نمونه‌گیری با دستیابی به اشباع داده‌ها متوقف شد. پرسش‌های؛ خانواده‌های نخستین نقش خود را چگونه ایفا می‌کنند؟ و زنان سرپرست خانوار چه انتظاری از خانواده‌های خود دارند؟، مطرح شد. پس از شروع مصاحبه اول، کدگذاری باز، کدگذاری محوری و انتخابی، آغاز شد و مفاهیم، زیرمقولات، مقولات محوری شناسایی شد. همزمان تلاش برای شناسایی مقوله هسته آغاز شد.

اصول اخلاقی

این پژوهش دارای کد اخلاقی نیست اما رعایت مسائل اخلاقی و حفظشان و احترام

مشارکت کننده از مهم ترین نکات و نیز امانت داری و حفظ اسرار مصاحبه شوندگان از اصول اولیه کارهای پژوهشی است (علیرضا نژاد، ۱۳۹۶: ۱۴۲). مصاحبه با مشارکت کنندگان در فضایی محترمانه برگزار شد و تلاش بر این بود که اصل رازداری در تمام مصاحبه ها رعایت شود. مشارکت کنندگان از اهداف پژوهش آگاهی داشتند. به آنان اطمینان داده شد که راز زندگی آنان حفظ خواهد شد و تمام گفته ها و صحبت های آنان همچون امانتی در اختیار پژوهشگر است و اسرار آنان محرمانه خواهد ماند. همچنین در بخش تحلیل داده ها، امانت داری در سرلوحه کار بود.

ویژگی های کامل زنان سرپرست خانوار مشارکت کننده در این پژوهش در جدول زیر مشاهده می شود. برای حفظ محرمانگی از اسامی مستعار استفاده شده است.

جدول ۱- مشخصات زنان سرپرست خانوار

ردیف	نام	سن	تحصیلات	شغل پدر	سن ازدواج	تعداد فرزندان	علت طلاق و تنهایی	دلیل سرپرستی	مهارت ها و شغل
۱	پاییز	۳۹	فوق لیسانس	کارمند	۲۱	--	خیانت همسر	طلاق	مربی فنی حرفه ای-لیدر تور-خلبان گلايدر-مربی اسلاوم
۲	متین	۴۰	دیپلم	کشاورز	۱۷	۲	اعتیاد	فوت همسر	کشاورزی-فروشنده گی-کارگری
۳	فرحناز	۴۰	دبیرستان	راننده	۱۷	۲	خیانت همسر	طلاق	خیاطی-گل سازی-گلدوزی
۴	مارال	۴۱	دیپلم	کارمند	۱۵	۲	بیماری روحی	طلاق	رانندگی-دفتر داری-پرورش گل
۵	دنیا	۲۹	دیپلم	کارگر	۱۷	۱	خیانت همسر	طلاق	آرایشگری-فروشنده گی
۶	فاطمه	۳۰	حوزوی	کارگر	۱۷	۲	بیماری روحی	طلاق	مربی-مبلغ مذهبی
۷	نیکی	۳۱	دانشجو	کشاورز	۱۸	۱	اعتیاد همسر	عدم تعهد مرد	آرایشگری-فروشنده گی
۸	میترا	۶۱	دیپلم	کارمند	۲۱	۴	ناسازگاری	طلاق	فروشنده گی
۹	سمیه	۴۱	دبیرستان	کارگر	۱۴	۱	اعتیاد	طلاق	کشاورزی-میوه چینی-فروشنده گی
۱۰	سحر	۳۰	دیپلم	کشاورز	۱۸	۲	خیانت	طلاق	خیاطی
۱۱	زهرا	۳۴	دیپلم	کارگر	۲۱	۱	خیانت	طلاق	خیاطی-لوستر سازی
۱۲	افروز	۳۲	دبیرستان	کارمند	۱۵	۱	خیانت	طلاق	آرایشگری-رانندگی
۱۳	طوبی	۵۷	دیپلم	دامدار	۲۲	۲	بیماری روحی	طلاق	خیاطی-کافه داری
۱۴	سودابه	۵۸	دبیرستان	ارتشی	۱۵	۶	خیانت همسر	عدم تعهد مرد	خیاطی-آرایشگری

ردیف	نام	سن	تحصیلات	شغل پدر	سن ازدواج	تعداد فرزندان	علت طلاق و تنهایی	دلیل سرپرستی	مهارت‌ها و شغل
۱۵	خدیدجه	۴۴	دبیرستان	خواننده	۱۷	۳	(اعتیاد)	فوت همسر	کارگری- کشاورزی
۱۶	مریم	۴۱	دیپلم	کارگر	۲۱	۲	تصادف	فوت همسر	پرستار خانگی - بسته بندی ادویه
۱۷	اعظم	۳۶	دبیرستان	کارگر	۱۷	۱	خیانت همسر	طلاق	فروشنده‌گی-کارگری-ویزیتور
۱۸	ملیحه	۴۱	دبیرستان	کارگر	۲۱	۱	اعتیاد	فوت همسر	فروشنده‌گی
۱۹	آرزو	۳۲	دبیرستان	کارگر	۱۵	۲	تصادف	فوت همسر	رانندگی-کارگری
۲۰	مینا	۳۷	دانشجو	راننده	۲۰	۲	اعتیاد	طلاق	آرایشگری
۲۱	مژده	۲۷	دیپلم	بازاری	۲۱	---	ناسازگاری	طلاق	آرایشگری
۲۲	زری	۳۸	دیپلم	کشاورز	۱۸	۲	بیماری	فوت همسر	آبدارچی مدرس
۲۳	مولود	۴۳	دیپلم	کشاورز	۱۷	۲	بیماری	ازکارافتادگی	کارگر
۲۴	کیما	۳۶	لیسانس	کشاورز	۲۰	۱	خیانت	طلاق	کارگر تولیدی
۲۵	زهره	۳۳	دیپلم	کارگر	۲۳	--	خیانت	طلاق	پزورش گل و مربی ورزش
۲۶	سارا	۳۴	دیپلم	باغدار	۲۱	۱	اعتیاد	طلاق	منشی- تولید رب گوجه- تزریقات
۲۷	شمسی	۳۰	دانشجو	کارمند	۲۰	۲	خیانت	طلاق	آشپزخانه مرکزی
۲۸	صدف	۳۸	دیپلم	کشاورز	۱۸	۱	اعتیاد	طلاق	خیاطی
۲۹	زیور	۳۶	دبیرستان	کشاورز	۱۷	۳	فوت همسر	فوت همسر	میوه چینی
۳۰	مهری	۳۸	دبیرستان	کارگر	۲۰	۲	عدم تعهد	زندانی شدن	کارگری
۳۱	فائزه	۳۶	دبیرستان	کارگر	۱۹	۱	فوت همسر	فوت همسر	میوه چینی
۳۲	بانو	۴۱	دبیرستان	کشاورز	۲۱	۲	اعتیاد	عدم تعهد مرد	کارگری
۳۳	نفس	۳۷	لیسانس	بازاری	۲۳	---	اعتیاد	طلاق	خشک کردن میوه

* همه نام‌ها برای حفظ محرمانگی، مستعار است.

روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

برای رمزگشایی از مصاحبه‌های انجام شده، مطابق اصول روش نظریه زمینه‌ای، کدگذاری باز، محوری و انتخابی همزمان با تکمیل اولین مصاحبه، انجام شد. در مرحله کدگذاری باز، مفاهیم، زیرمقوله‌ها و مقوله‌ها شناسایی شدند و نتایج حاصل از هر مصاحبه با دیگر مصاحبه‌ها مقایسه شد. با مقایسه مفاهیم، خرده‌مقولات و مقولات، و دسته‌بندی شباهت‌ها و تفاوت‌ها، مقوله‌های نهایی استخراج شدند. در مرحله کدگذاری باز ۳۸۵ مقوله به دست

آمد. همچنین با تعمق در کدهای باز ۳۴ زیرمقوله و ۴ مقوله اصلی شناسایی شدند. در مرحله بعد، فرآیند یکپارچه‌سازی مقوله‌های اصلی انجام شد و به مقوله هسته که «فهم زنان سرپرست از زنانگی» بود، دست یافتیم. با توجه به عوامل و زمینه‌هایی که در زندگی زنان مشارکت‌کننده تاثیرگذار بود، اولویت‌های پارادایمی پژوهش به‌دست آمد و عوامل علی، مداخله‌گر، زمینه‌ای و استراتژی‌ها در پارادایم‌ها شناسایی شدند. نمونه‌ای از کدگذاری که به تولید مقوله‌ها منجر شد، در جدول شماره ۲ مشاهده می‌شود.

یافته‌های پژوهش

زنان مشارکت‌کننده در این پژوهش از طبقات فرودست جامعه هستند. همین شرایط آنان را به دریافت حمایت از کمیته امداد، خانواده نخستین، اقوام و آشنایان و غیره نیازمند می‌کند. پاره‌ای از پژوهش‌ها نشان داده است که زنان طبقات متوسط و فرادست ممکن است برای حفظ استقلال خود و فرزندان، حتی از خانواده نخستین فاصله بگیرند (بلوری و علیرضانژاد، ۱۴۰۰). یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که حمایت خانواده نخستین، جنسیت فرزندان، و میزان فقر و تنگدستی زن سرپرست خانوار، در نحوه مواجهه او با نقش سرپرستی و چگونگی ایفای آن مؤثر است. همه این زنان به ناچار برای نان‌آوری و کسب درآمد برای گذران زندگی افراد تحت سرپرستی، اقدام می‌کنند. برخی از آنان خود را آماده مواجهه با جهان بیرون کرده و برای انجام مشاغل مختلف آماده هستند؛ اما برخی دیگر این امر را خلاف زنانگی دانسته و در تلاشند تا با کمک و حمایت خانواده نخستین، مواجهه خود با جامعه را به حداقل آن کاهش دهند.

مقوله‌های اصلی پژوهش عبارتند از: ۱- مواجهه زنان فرودست با نقش سرپرستی خانوار؛ ۲- مواجهه خانواده نخستین پس از پذیرش سرپرستی دختر؛ ۳- انتظار از نقش زنان از خود؛ ۴- انتظارات زن سرپرست خانوار از خانواده نخستین.

جدول ۲- نمونه کدگذاری باز و محوری

مفهوم	زیرمقوله	مقوله	نوع مقوله
احساس نابرابری و محدودیت به دلیل زن بودن	تجربه تبعیض جنسیت	عدم امنیت روانی	شرایط علی
	تجربه خشونت جسمی در خانه	ستمگری جنسی	
	احساس نیاز به حمایت خانواده نخستین	خانواده نخستین به مثابه پناهگاه	
	فشار نقش - تعدد نقش	انتظارات برآورده نشده	
عدم دسترسی به پول	تهیدستی - زیردست بودن	فقر زنان سرپرست	زمینه و بستر
ارثیه پدری مهم ترین پشتوانه	پشتوانه مالی - امنیت اقتصادی	احساس امنیت	
مخالفت پدر با طلاق دختر	دخالت خانواده نخستین در زندگی زن	جنسیت به مثابه خطر	
راحتی و آسایش به مثابه حق زن	زن به مثابه موجود لطیف	درک از زنانگی	
خانه پدری جایگاه امن	انتظار حمایت خانواده نخستین	خانواده نخستین به مثابه حامی	
عدم تأمین خرج زندگی توسط شوهر	شرایط نامناسب زندگی در خانه شوهر -	فقر و تنگدستی	شرایط مداخله گر
تلاش برای روی پای خود ایستادن	کوشش برای حفظ استقلال - اتکا به خود -	استقلال مالی	
تلاش برای گذران زندگی	نان آوری	کسب درآمد	استراتژی ها
قناعت پیشه بودن	روش تدبیر منزل - مدیریت اقتصادی	آینده نگری	
دوری گزینی از غریبه ها	انزوا گزینی	زن تنها	
مخالفت خانواده نخستین با کار بیرون از خانه	خانواده کنترلگر	فقدان سرمایه اقتصادی	تدابیر
حمایت خانواده نخستین از کار بیرون از خانه	خانواده همراه	کسب سرمایه اقتصادی و اجتماعی	
سن پایین فرزندان	خانه نشینی - محدودیت	اولویت ایفای نقش مادری	

مواجهه زنان فرودست با نقش سرپرستی خانوار

سرپرست خانوار در این پژوهش زنی است که مدتی پس از ازدواج به دلایلی مانند مرگ همسر، طلاق و جدایی، بیماری یا اعتیاد شوهر، و نیز عدم مسئولیت پذیری مرد؛ علاوه بر نقش‌هایی مانند خانه‌داری و مادری که پیش از این ایفا می‌کرد، سرپرستی خانوار و برآوردن نیازهای مادی و غیرمادی اعضای خانوار، خواسته یا ناخواسته برعهده او قرار می‌گیرد. تأمین نیازهای مادی فرزندان مانند خوراک، پوشاک، لوازم التحریر و غیره برعهده آنان است. با توجه به عدم مهارت و تخصص در رشته‌ای خاص، مخالفت بعضی از خانواده‌ها با اشتغال بیرون از خانه، و... این زنان در شرایطی قرار می‌گیرند که ایفای همزمان نقش‌های مختلف و ایفای همزمان وظایف که منجر به تضاد نقش‌ها می‌شود؛ را برای آنان مشکل و گاه غیرممکن می‌کند. نکته مهم دیگر آن است که این شرایط اغلب براساس انتخاب این زنان شکل نگرفته و آنان به معنای دقیق کلمه در این شرایط قرار گرفته و با آن مواجه می‌شوند.

زهره ۳۳ ساله، دیپلمه، از شرایط سخت خود می‌گوید: «مدت‌ها گیج و منگ بودم، باورم نمی‌شد که ازش جدا شدم. برگشته بودم خونه پدرم. مادرم در این مدت پناهم بود. کم‌کم خودمو پیدا کردم و رفتم دنبال پرورش گل که بتونم زندگیمو اداره کنم.» اکثر زنان سرپرست، تجربه مشابهی را پس از پذیرش نقش نان‌آوری داشتند.

کیما ۳۶ ساله، لیسانس: «با این که از سالها قبل از جدا شدن از شوهرم؛ خودم کار می‌کردم و شرایط بعد از جدایی برای من خیلی متفاوت نبود، باز هم به مدت بعد از طلاق شرایط روحی خوبی نداشتم و مدتی گذشت تا با شرایط جدید عادت کنم و خیلی جدی‌تر مسئولیت دخترمو پذیرفتم.»

دنیا ۲۹ ساله، دیپلمه: «من بعد از اینکه بچه‌رو گرفتم، دو سال خونه پدرم بودم، شرایط سخت بود و نمی‌تونستم خونه بگیرم، همه زندگی منو شوهرم گرفته بود و ۳۰۰ سکه خودم رو هم بخشیده بودم و با یک چمدان اومدم، بیشتر جهیزیه من هم در درگیری‌ها شکسته بود، شاید یک بخاری و چهار تا رختخواب و دو تا کاج‌ترن ظرف، هیچ چیز دیگه نداشتم.»

مواجهه با این شرایط که از نظر مادی به مثابه بن بست تلقی شده و از نظر عاطفی صدمات شدید به همراه دارد؛ زن سرپرست را در موقعیت ویژه‌ای قرار می‌دهد. نکته مهم آن است که اغلب این زنان ناگزیر از بازگشت به خانه پدری هستند اما نه خانه پدری مانند سابق است و نه آنان همان فرد سابق هستند. نکته مهم‌تر آن است که آنان فرزند یا فرزندی را نیز با خود به خانه پدری می‌آورند. این امر شرایط را پیچیده‌تر می‌کند.

انتظار زنان سرپرست خانوار از خود

یافته‌های این پژوهش نشان داد که درک زنان از خود تحت تأثیر درک آنان از زنانگی است. این یافته‌ها نشان داد که دو نوع درک از زنانگی در بین زنان مشارکت کننده در پژوهش دیده شده است. تعدادی از زنان پس از زمانی معمولاً کوتاه پس از پذیرش مسئولیت سرپرستی، به آرامی خود را با شرایط زندگی جدید تطبیق می‌دهند. درک آنان از زن بودن و زنانگی؛ خودباوری، قدرت، استقامت، توانایی، فداکاری، ایستادگی در برابر مشکلات است. نکته مهم آن است که تنها تعداد اندکی از زنان سرپرست در این پژوهش چنین درکی از خود دارند. آنان با اعتماد به نفس بالا به استقبال سختی‌ها، کمبودها، نامهربانی‌ها، زخم زبان‌ها و ناکامی‌ها می‌روند. آنان باور دارند که می‌توانند برای خود و فرزندان‌شان زندگی مناسبی فراهم کنند. این زنان که دارای ویژگی استقلال‌طلبی هستند؛ ممکن است به دلیل انتظاراتی که از خود دارند؛ ناگزیر شوند از خانواده نخستین خود فاصله بگیرند. یعنی این زنان با چالش انتخاب خانواده نخستین یا خود قرار دارند.

میترا ۶۱ ساله، دیپلمه می‌گوید: «به این نتیجه رسیدم که باید مستقل بشم، هر چی دوست دارم برای مغازه‌ام بخرم، هر جور دلم می‌خواد بچینم، هر وقت دلم می‌خواد بیام، هر جور دلم می‌خواد با مشتری‌هام صحبت کنم. مامانم هیچ سرمایه‌ای به من نمی‌داد، بابام که فقط حقوق بازنشستگی داشت، تصمیم گرفتم وام خود اشتغالی بگیرم، خیلی اذیتم کردند، خیلی‌ها هم دلسردم می‌کردند و می‌گفتند که تو با ... کاری نمی‌تونی بکنی. خیلی تلاش کردم، خیلی اذیت شدم. برم، بیام، خلاصه گرفتم، سال ۹۱. چرا باید یکسال از نظر روحی - روانی اذیت

بشم؟ با اینکه خیلی کم بود، یک جای پرت که در اصل انباری بود و مغازه نبود رو اجاره کردم. ارزون‌ترین جایی که می‌تونستم بگیرم. رفتم تهران، لوازم آشپزخانه، جهاز عروس، مقداری جنس پلاستیکی خریدم، کم خریدم ولی چیزای خوب خریدم، پسر موگذاشتم مغازه، ولی خودم کماکان پیش مامان بودم، چون نیاز داشتم اونجا راه بیفته. چند بار آمدن، بررسی کردند، خوششون اومد، ۱۰ میلیون دیگه شارژ کردند کم‌کم با بازار آشنا شدم، اعتبارم رو بالا بردم، با چک کار کردم، ۱۰ میلیون دیگه وام گرفتم، خلاصه راه افتادم.»

مریم ۴۱ ساله، دیلمه: «...یعنی تنها بودم، هم بار زندگی خودم و مادرم. اصلاً همه چی رو گم کرده بودم، توی زندگیم، انگار بچه‌هامو فراموش کرده بودم، یعنی اینطوری بود. ولی بعد که به خودم اومدم و با خودم کنار اومدم، انگاری گفتم باید زندگیمو پیش ببرم، هم باید پدر بچه‌ها باشم هم مادرشون. اون موقع دیگه آستین همتو بالا زدم؛ با مشکلات خودم تنهایی کنار اومدم، کسی رو هم نداشتم که برم بهش بگم، اینکه بخوام بگم، انگار توقع من از کسی بود، که همچین کاری هم نکردم، خودم تنهایی این بارو به دوش کشیدم.»

حدیجه ۴۴ ساله، کلاس هفتم می‌گوید: «هیچوقت انتظار نمی‌کشم بینم کسی به من کمک می‌کنه، روی پای خودم و ایستادم و می‌خوام و ایستم. خونه مردم کار می‌کردم تا ۱۲ شب، ۱ شب. تالار تا صبح کار می‌کردم، تک و تنها.»

گروه دیگری از زنان سرپرست خانوار در این پژوهش، در کی متفاوت از زنانگی و زن بودن دارند. زن به مفهوم جنس لطیف که باید در کنار یک مرد و نقش خانهداری و مسئولیت‌های داخل خانه ظاهر شود و کمتر درگیر مسئولیت‌های سنگین مانند نان‌آوری باشد. قرار گرفتن در نقش سرپرستی خانوار، این گروه از زنان را دچار نگرانی می‌کند. نداشتن شرایط مالی مناسب، عدم مهارت در حرفه‌ای خاص، مخالفت خانواده پدری با اشتغال بیرون از خانه، ایفای نقش زن خانهداری که در دوران زندگی مشترک با شوهر، فقط به کارهای خانه می‌پردازد، از دلایلی است که آنان آمادگی و اعتماد به نفس لازم برای ایفا نقش سرپرستی خانوار برخوردار نباشند. انتظار از نقش این زنان از خود به‌طور جدی با گروه اول متفاوت است.

نیکویی، ۳۱ ساله، دانشجو می‌گوید: «حس خوبی ندارم، زن نباید سرپرست باشه، دوست دارم زیر سایه کسی باشم، در کل، بنظر من زن مال کار کردن هست ولی نرم، لطیف. بنظرم خانم‌ها نباید وارد شغل‌هایی بشن که دردسر و استرسش زیاده.»

سحر، ۳۰ ساله، دیپلمه می‌گوید: «شوهرم من و دوپسرم را رها کرد و با یک خانم دیگه داره زندگی می‌کنه؛ خانواده‌اش منو خیلی دوست دارند. هوای من و بچه‌هارو دارند. هر چند وظیفه شونه که خرج و مخارج نوه‌هاشونو بدن.»

ملیحه ۴۱ ساله با تحصیلات در سطح دبیرستان: «من و نیما با مامان و بابا هستیم. هزینه‌مون هم که به کمک امداد هست و یارانه و بابا و مامانمون، مجبوریم با همین کم و کسری بسازیم. چون من بعد این که آقام خودکشی کرد و نیما به دنیا آمد، حوصله کار کردن نداشتم، خیلی بهم ریخته بودم. با کمک بابا و مامان و کمیته امداد زندگیمو می‌گذروندم. چاره‌ای نداشتم.»

این گروه از زنان سرپرست خانوار در واقع وظیفه نان‌آوری را انکار می‌کنند. آنان براین باورند که خانواده خود یا خانواده نخستین همسر و یا دولت و نهادهای مختلف آن؛ باید وظیفه تامین کنندگی را برعهده بگیرند. آنان با نوعی نگاه ذات‌گرایانه به زن و زنانگی، براین باورند که ایفای نقش تامین کنندگی ماهیت آنان به عنوان زن (همسر و مادر) را زیر سؤال می‌برد.

انتظارات زن سرپرست خانوار از خانواده نخستین

با توجه به مباحث مطرح شده در بخش قبل باید گفت که زنان سرپرست انتظارات پیچیده و عدیده‌ای از خانواده نخستین دارند. همه زنان سرپرست از خانواده‌های خود انتظار دارند که شرایط سخت آنان را درک کنند و در نظر داشته باشند که دختر آنان در جایگاهی قرار دارد که به مسئولیت‌های خطیر خود، آگاه است. آسیب‌های روحی و جسمی ناشی از زندگی گذشته شامل فقر و تنگدستی و... آنان را در شرایط افسردگی، اضطراب و ناامیدی قرار داده و از این پس تحمل نامهربانی، سرزنش، بی‌احترامی، و کنترلگری، به‌ویژه از طرف پدر و مادر را ندارند. و مهم‌ترین انتظار آنان از خانواده‌های

خود همدلی، همدردی و حمایت عاطفی و مادی است. عدم دخالت در مسائل شخصی و تصمیم‌گیری در زندگی آن‌ها، از خواسته‌های دیگر زنان سرپرست است. این امر بدین معناست که آنان معمولاً از خانواده نخستین انتظار حمایت مادی و عاطفی بدون اعمال کنترل و قدرت دارند که به‌طور معمول با الگوی عملکرد خانواده ایرانی چندان همخوانی ندارد.

آرزو ۳۲ ساله، با تحصیلات نهم دبیرستان می‌گوید: «... بهش میگم مامان، من صورتمو با سیلی سرخ نگه می‌دارم بین مردم، درسته جوونم، خلاصه جوون هم بودم ولی تو این پنج سال بدبختی کشیدم دیگه. تو نباید کنترل کنی منو، تو باید آرومم کنی، کاریم نداشته باشی، نه اینکه آزارم بدی، اینجا نرو، اونجا برو، اینکارو بکن، اون کارو نکن.»

میترا، ۶۱ ساله، دیلمه می‌گوید: «... خانواده‌ها بچه‌هاشونو وادار به ازدواج نکنند، اگر مشکلی بوجود آمد، از بچه‌ها حمایت کنند. مخصوصاً اوایل بعد از سرپرستی که شرایط خیلی سخته و حمایت خانواده خیلی مهمه، حتی زبانی.»

اعظم ۳۶ ساله، کلاس نهم می‌گوید: «من تو خانواده‌ام مشکل دارم، با مامانم مشکل دارم از نظر اخلاقی، من و مامانم ۱۸ سال با هم اختلاف سن داریم. مامانم یک مشکل کوچیکو بزرگش می‌کنه به جووری به فامیل می‌کشونه. دوست ندارم. من میگم اگر مشکلی هست؛ اگر حرفی هست، با من هست با بچه‌ام هست؛ چرا بروز کنه به فامیل؟ خیلی باهوش صحبت کردیم با داداشم، ولی انگار مامانم عادت کرده به این رفتارش.»

دخالت‌ها و دلسوزی‌های خانواده نخستین، نسبت به فرزندان، از مسائلی است که برای زنان سرپرست خوشایند نیست. مطرح کردن مسائل خصوصی زندگی به‌ویژه از طرف مادر، با نزدیکان خود مانند مادر بزرگ یا خواهر، مثل اینکه چکار می‌کنند؟، چرا ازدواج نمی‌کنند؟، آیا بچه‌ها با پدرشان یا با خانواده پدری در ارتباط هستند یا نه؟، کجا می‌روند؟، دوستانش چه کسانی هستند؟، برای آنان آزاردهنده است. حفظ رازداری از انتظارات زنان سرپرست است. به‌نظر می‌رسد که خانواده کماکان تمایل به اعمال کنترل

دارد و تفاوت ارزش‌های فرزند و فرزندان او را با خود مدنظر قرار نمی‌دهد. درواقع زن سرپرست خانوار به شرایط دخترخانه بازمی‌گردد در حالی که دیگر دختر خانه نیست. این شرایط موجب فشارهای روانی و اقتصادی برای او در خانه والدین می‌شود.

اکثر زنان سرپرست خانوار در این پژوهش، انتظار حمایت عاطفی و مادی از والدین خود دارند. آنان گمان می‌کنند که باید تحت حمایت خانواده باشند. و از خانواده‌های خود انتظار دارند که آنان را رها نکنند. تعداد کمتری از زنان سرپرست در این پژوهش، از خانواده‌های خود فقط انتظار حمایت عاطفی دارند. این گروه انتظار حمایت مادی نداشته، و خواستار درک شرایط روحی خود از یکسو و عدم مداخله در زندگی شخصی و تصمیمات درباره زندگی خود و فرزندشان هستند.

نقش خانواده نخستین پس از پذیرش سرپرستی توسط دختر

نقش خانواده نخستین در زندگی زنان سرپرست خانوار اهمیت بسیار زیادی برای طرفین دارد. چگونگی ایفای نقش خانواده‌های نخستین نسبت به دخترشان، زندگی هر دو خانواده را تحت تأثیر قرار می‌دهد. بسیاری از خانواده‌های نخستین، خود را متعهد به حمایت‌های مادی و غیرمادی از دختری که در نقش سرپرستی قرار گرفته‌است، می‌دانند و با توجه به امکانات و توانایی‌های خود، از آنان حمایت می‌کنند. حمایت مادی و بخصوص حمایت عاطفی خانواده نخستین از بدو تولد نسبت به فرزندان، از بدیهی‌ترین مسائل در خانواده‌هاست. والدین ممکن است که در صورت عدم امکان مالی برای حمایت از دختر و خانواده‌اش خود را سرزنش کنند.

اما نکته مهم آن است که در این پژوهش مشاهده شد که اکثر خانواده‌ها، با توجه به ارزش‌ها و الگوهای خود رفتار می‌کنند و از دخترشان انتظار تابعیت از خواسته‌های خود را دارند. والدین معمولاً نگران قضاوت‌های بستگان، آشنایان، دوستان و اطرافیان هستند و از فرزندشان انتظار دارند، این مسائل را در نظر داشته و با مدیریت بیشتر و بهتری نسبت به

موقعیت پیش از نقش سرپرستی، رفتار کنند و به نقش جدید خود در جایگاه یک زن جدا شده یا همسر فوت کرده اهمیت بیشتری بدهند.

تعداد کمی از خانواده‌های نخستین در این پژوهش؛ با درک شرایط روحی و موقعیت سخت فرزندان، از آنان حمایت کرده و به تصمیم آنان احترام می‌گذارند، در زندگی شخصی آنان دخالت نداشته و برای آنان تصمیم نمی‌گیرند و در زندگی آنان را همراهی می‌کنند. خانواده‌های نخستین در این پژوهش به دو شیوه نقش خود را ایفا می‌کنند. آنان براساس نحوه تعامل، در دو گروه قرار می‌گیرند: ۱- خانواده‌های نخستین کنترل محور ۲- خانواده‌های نخستین راهنما محور.

الف. خانواده نخستین کنترل محور

در خانواده‌های کنترل محور؛ پدران و برادران نقش مهمی در زندگی فرزند و خواهرشان دارند، رفتار آنان را کنترل می‌کنند و در کارهای آنها دخالت کرده و برای آنان تصمیم می‌گیرند. اجازه کار در بیرون از خانه را به آنان نمی‌دهند، رفت و آمدهای آنان را تحت نظر دارند و انتظار دارند که زن سرپرست طبق انتظارات و ارزش‌های آنان رفتار کند؛ به نظرات آنان احترام گذاشته و انتظارات آنان را برآورده کنند. در بسیاری از موارد این خانواده‌ها از شرایط مادی خوبی برخوردار نیستند؛ اما در حد توانایی مالی خود از این زنان پشتیبانی می‌کنند. این خانواده‌ها اگر در محل سکونت خود فضای کافی برای پذیرش و اسکان فرزند خود داشته باشند، ترجیح می‌دهند که دخترشان در خانه آنان زندگی کند؛ زیرا هم هزینه کمتری دارد و هم نظارت بیشتری به زندگی دختر خود دارند.

نگرانی از مجرد بودن و نداشتن شوهر، نگرانی از برداشت نامناسب جامعه نسبت به زنان همسر فوت شده یا جداشده، از دلایل مهمی است که موجب اضطراب خانواده‌ها، به‌ویژه پدران و برادران می‌شود. کنترل در رفت و آمدها و ساعات ورود و خروج، محدودیت در ارتباط با دوستان، و به‌ویژه مردان نامحرم، رفتارهایی است که از سوی خانواده نخستین درباره زنان سرپرست خانوار اعمال می‌شود. اعضای خانواده نخستین انتظار

دارند که این زنان آبروی خانواده و خود را حفظ کنند. پوشش و لباس مناسب داشته باشند؛ حتی الامکان با مردان معاشرت نداشته، در خیابان یا در جمع‌های آشنایان و دوستان مراقب رفتار خود باشند و از شوخی با اطرافیان اجتناب کنند. از گذراندن شب در خانه فامیل و نزدیکان، حتی خواهر خودداری کرده و خود و خانواده را در معرض آسیب قرار ندهند.

دنیا ۲۹ ساله، دیپلمه می‌گوید: «جداییم، برای پدرم خیلی سنگین بود و نمی‌تونست با این موضوع کنار بیاد، رفتارش برام قابل تحمل نبود. کوچک‌ترین رفتارم را زیر نظر داشت. نمی‌گذاشت بیرون کار کنم. کلافه شده بودم.»
فاطمه ۳۰ ساله، با تحصیلات کارشناسی، می‌گوید: «داداشم خیلی حساس بود، دیدگاهش نسبت به بیرون که همه گرگند و فلانند؛ دوست نداشت من برم بیرون سرکار؛ می‌گفت تا اونجایی که بتونم هر نیازی داری برطرف می‌کنم که بیرون سرکار نری.»

افروز ۳۲ ساله، با تحصیلات کلاس هشتم دبیرستان می‌گوید: «پدرم همیشه میگه آبرومو حفظ کن؛ طوری زندگی کن که سرمون بالا باشه پیش مردم. یه وقتایی پسرم میره پیش پدرش، بابام میگه خونه ما باش، تنها نرو خونه.»

این خانواده‌ها با توجه به شرایط زن سرپرست خانوار، به عنوان زنی که همسر داشته و هم اکنون از این شرایط برخوردار نیست؛ آنان را به عنوان سوژه توجه جنسی مردان فامیل و غریبه دیده و به شدت در پی کنترل رفت و آمد و حضور او در خارج از خانه هستند. این امر می‌تواند فرصت‌های زنان را محدود کرده و برای فرزندان ایشان پیامدهایی به همراه داشته باشد.

ب. خانواده نخستین راهنما محور

در خانواده‌های نخستین راهنما محور، استقلال فردی و احترام به نظرات و تصمیمات شخصی در اولویت قرار دارد. والدین با درک شرایط فرزندان و توجه به وضعیت

تنهایی، افسردگی، تنگدستی و غیره از آنان حمایت می‌کنند. رفتار کنترل‌گرانه ندارند و به آنان برای داشتن شغل، کسب درآمد و ساختن زندگی مستقل، انگیزه می‌دهند. اعتماد به نفس آنان را افزایش و نگرانی‌های آنان را کاهش می‌دهند؛ و همواره کنار آنان هستند. آنان به فرزندان خود اعتماد دارند و برای کسب استقلال در زندگی بعد از سرپرستی، به آنان کمک می‌کنند.

پاییز، ۳۹ ساله، فوق لیسانس می‌گوید: « پدرم به من گفت اینجا خونه‌ته و من پدرتم، اینجا درش همیشه به روت بازه و من پشتتم.»
 زهره، ۳۴ ساله، دیپلمه می‌گوید: «وقتی از همسرم جدا شدم، برادرم گفت تو چه فرقی با من داری؟ فقط من مرد هستم و تو زنی. تو هم میتونی مثل من روپات وایستی، پدرم گفت اینجا خونه خودته.»
 مریم، ۴۱ ساله، دیپلمه می‌گوید: «بعد از فوت همسر، برای خرج و مخارج زندگیم، ادویه بسته‌بندی می‌کردم، مادرم همیشه حامی‌ام بود، از بچه‌هام مراقبت می‌کرد، در کار فروش کمکم می‌کرد و کنارم بود.»

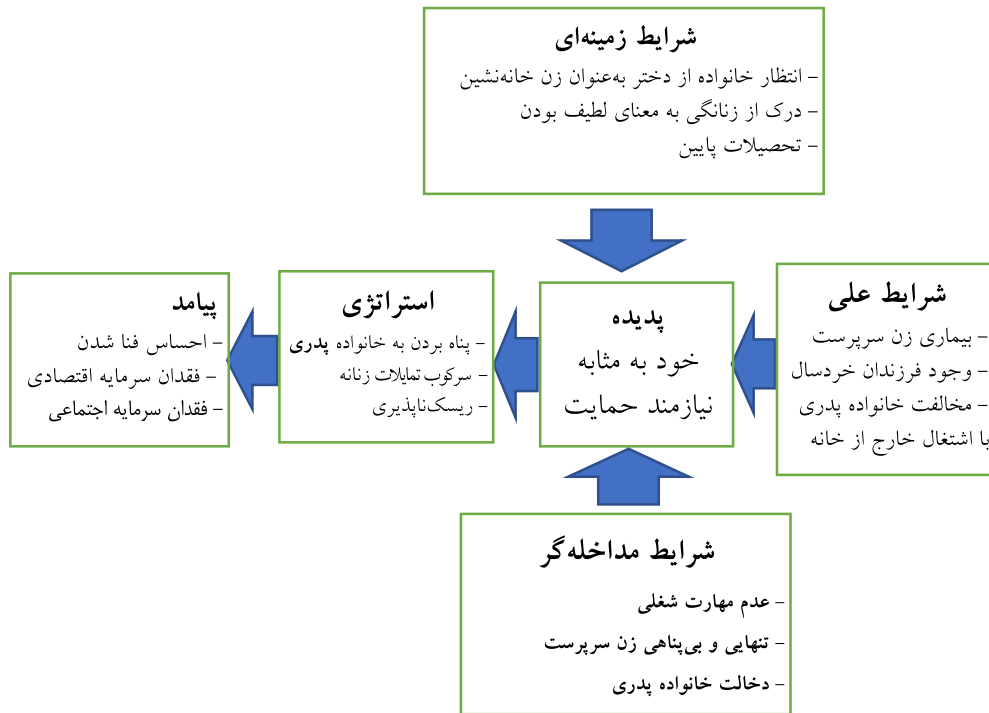
این گروه از زنان از محدودیت‌های اجتماعی کمتری رنج می‌برند. اعضای خانواده کمتر به آنان به عنوان سوژه جنسی نگریسته و رویکرد حمایت‌گرانه و برابری‌طلبانه بیشتری در خانواده موجود است. این گروه از زنان فرصت بیشتری برای دسترسی به فضاهای اجتماعی و اشتغال دارند.

پارادایم‌ها

در مرحله کدگذاری انتخابی، مقوله هسته «انتظار زنان از خود» به دست آمد. با دسته‌بندی مقولات استخراج شده از مصاحبه‌ها، دو الگوی پارادایمی استخراج شد؛ که با توجه به مقوله هسته به عنوان پارادایم «خود به مثابه نیازمند حمایت» و «خود به مثابه عامل تغییر» نامیده شده است. عوامل متفاوتی زمینه‌ساز بروز این پدیده‌ها است که در بررسی هر کدام؛ به شرایط زمینه‌ای، علی، مداخله‌گر، استراتژی و راهبردها اشاره می‌شود.

پارادایم اول: خود به مثابه نیازمند حمایت

خانواده نخستین کنترلگر، با تاثیرگذاری در تصمیم‌گیری‌های دختران خود، خواسته یا ناخواسته سبب وابستگی آنان به خود می‌شود. زنانی که در این الگو قرار می‌گیرند، شرایط مادی خوبی ندارند و از اعتماد به نفس لازم برای استقلال در زندگی برخوردار نیستند. عوامل علی مانند بیماری، زنان را در شرایط سخت ناتوانی قرار می‌دهد. داشتن فرزند خردسال، فرصت کار کردن را از مادر می‌گیرد و مخالفت خانواده پدری به اشتغال خارج از خانه عامل دیگری است که موجب وابستگی به خانواده و حمایت‌طلبی زنان می‌شود. اعتقاد به لطیف بودن زنان، عامل زمینه‌ای مهمی است که مانع تلاش زنان برای کسب درآمد می‌شود. انتظار خانواده از دختر به مفهوم زن خانه‌نشین و نیز تحصیلات پایین از عوامل دیگر در این الگو هستند. عوامل مداخله‌گر تنهایی و بی‌پناهی، زنان را در شرایط سخت روحی قرار می‌دهد و با توجه به عدم مهارت شغلی در کسب درآمد و نان‌آوری با مشکلات زیادی روبرو هستند. نظر خانواده‌ها در انتخاب نوع شغل، مکان شغل و غیره، از عوامل مهم مداخله‌گر در این الگو است. تنهایی زنان در اداره خانواده، موجب می‌شود آنان مدیریت و اعتماد به نفس لازم را برای اداره زندگی نداشته باشند و استراتژی آنان در این الگو، ریسک‌ناپذیری و سرکوب تمایلات زنانه است. در این پارادایم، خانواده نخستین با کنترلگری خود سبب تضعیف روحیه آنان شده و اعتماد به نفس آنان را کم می‌کنند. آنان با توجه به مخالفت‌های خانواده، تمایلی به حضور در جامعه و فعالیت‌های اقتصادی ندارند و با سرکوب تمایلات زنانه و بدون حضور مرد در زندگی خود، با حداقل امکانات زندگی را می‌گذرانند. پیامد حمایت‌طلبی زنان، که نشأت گرفته از تأثیر خانواده نخستین نیز هست، احساس فناشدن و فقدان سرمایه‌های اقتصادی و اجتماعی است. زیرا انگیزه آنان برای کسب درآمد و نان‌آوری ضعیف است و از خانواده خود و نهادهای حمایتی انتظار پشتیبانی دارند و ارتباط خود را با اطرافیان به حداقل می‌رسانند.

شکل ۱- پارادایم اول: خود به مثابه نیازمند حمایت

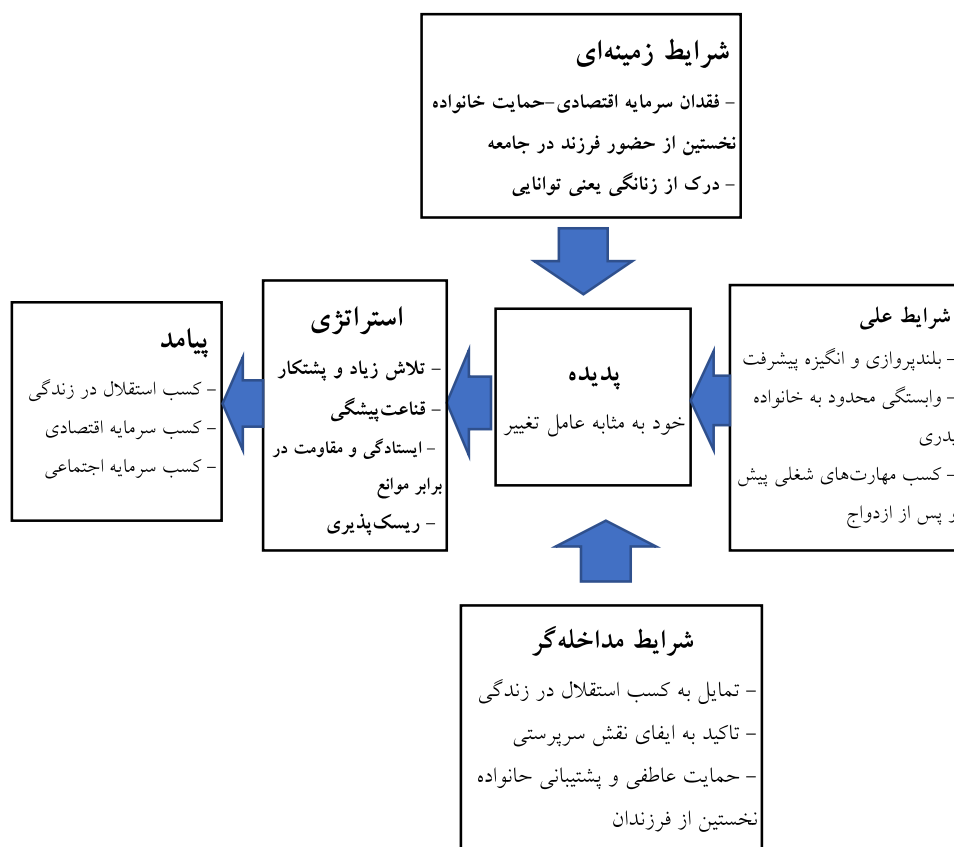
پارادایم دوم:

خود به مثابه عامل تغییر

پشتیبانی خانواده نخستین حمایتگر، از عوامل تاثیرگذار در الگوی پارادایمی زنان سرپرست خانواری است که موفق می‌شوند شرایط زندگی خود را تغییر دهند. حمایت عاطفی، کلامی، رفتاری و مادی خانواده‌ها، انگیزه زنان را در کسب استقلال مادی در نقش سرپرستی دوچندان می‌کند. در چنین شرایطی زنان با سخت‌کوشی اهداف خود را برای ساختن زندگی جدید دنبال می‌کنند، آنان در موقعیت جدید به خودباوری و ثبات

رسیده‌اند. وابستگی محدود به خانواده پدری، مهارت شغلی پیش از ازدواج، بلندپروازی و انگیزه پیشرفت از عوامل علی این پارادایم هستند.

عوامل زمینه‌ای که موجب موفقیت زنان در تغییر زندگی می‌شود؛ درک از زنانگی به معنای فرد توانا، حمایت خانواده از حضور زن در جامعه است. آنان مصمم به تغییرات جدی در سبک زندگی خود هستند؛ به خود و توانایی‌های خود اتکا می‌کنند و باور دارند که می‌توانند زندگی خود را تغییر دهند. تمایل به کسب استقلال، تأکید به ایفای نقش سرپرستی و تأمین نیازهای فرزندان، پشتیبانی خانواده نخستین از حضور فعال در جامعه و اعتماد به آنان، از عوامل مداخله‌گر این پارادایم است. تلاش و کوشش بسیار برای کسب استقلال و تأمین نیازهای خانواده مانند ساعت‌های طولانی کار و استراحت کم، ریسک‌پذیری در موضوع‌هایی مانند گرفتن وام، قناعت‌پیشگی در زندگی مانند چشمپوشی از خواسته‌های خود، ایستادگی و مقاومت در برابر موانع بیرونی مانند مداخله‌های نابجای خانواده و صحبت‌های ناامید کننده نزدیکان، گسترش روابط خارج از خانه و خانواده از مهم‌ترین استراتژی‌های این زنان است که موجب بهبود وضعیت زندگی و درآمد آنان است. کسب استقلال در زندگی، کسب سرمایه‌های اقتصادی و اجتماعی، پیامد و دستاورد زنان سرپرست خانوار در این پارادایم است.

شکل ۲- پارادایم دوم: خود به مثابه عامل تغییر

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش در پی فهم تعامل خانواده نخستین با زنان سرپرست خانوار در سرپرستی و نان‌آوری و پیامدهای احتمالی آن است. برای نیل به این هدف، از روش داده بنیاد استفاده شده است. خانواده‌های نخستین خود را متعهد به حمایت از فرزندان‌شان پس از قرار گرفتن در نقش زنان سرپرست می‌دانند. پدر در این میان نقش مهمی دارد. همه زنان سرپرست خانواده مشارکت‌کننده در این پژوهش، تحت تأثیر خانواده نخستین و الگوی تعامل آن

قرار دارند. خانواده‌های نخستین در این مقاله به دو گروه ۱- خانواده‌های کنترل محور ۲- خانواده‌های راهنما محور تقسیم می‌شوند.

مواجهه خانواده‌های نخستین کنترل محور، با شرایط جدید دخترانشان پس از قرار گرفتن در نقش سرپرستی، دخالت در مسائلی چون نوع شغل، مکان شغل، محل سکونت، نحوه پوشش، رفت و آمدها و نحوه تربیت فرزندان است. این زنان در پارادایم «خود به مثابه نیازمند حمایت» قرار دارند. به عبارت دیگر ماهیت خانواده نخستین در این پارادایم کنترل‌گری است. نکته مهم در این باره مراقبت خانواده از دختر خود از توجه جنسی مردان است.

پشتیبانی مادی و عاطفی خانواده نخستین راهنما محور؛ به‌ویژه پدر، از عوامل مهم استقلال طلبی در زندگی زنان سرپرست در پارادایم «خود به‌مثابه عامل تغییر» است. زنان در این نوع از خانواده، نقش سرپرستی خود را با امنیت و استقلال بیشتری ایفا می‌کنند.

در پارادایم اول، کنترل‌گری خانواده‌های نخستین در زندگی فرزندانسان نقش بسزایی در ممانعت از ارتقای سطح توانایی و پیشرفت آنان دارد. این خانواده‌ها محدودیت‌هایی مانند مخالفت با اشتغال به‌کار در خارج از خانه، نوع شغل، مکان شغل، رفت و آمدها و غیره را برای آنها در نظر می‌گیرند. آنان تحت تأثیر فهم از زنانگی و الگوی مورد انتظار خانواده، توانایی ایجاد تغییر در زندگی را ندارند. دخالت خانواده در مسائل تربیتی فرزندان، شرایط روحی نامناسب، انزوای گزینی و وابسته شدن به خانواده از مسائلی است که مانع استقلال طلبی آنان است.

نتایج پژوهش روشنی و همکاران که نداشتن امنیت اقتصادی، وضعیت نامطلوب اشتغال، تحصیلات کم، فشار نقش‌های شغلی و خانوادگی، وضعیت نامطلوب سلامت جسمانی و روانی، وضعیت نامطلوب امنیت و سلامت اجتماعی، وضعیت نامطلوب روانی فرزندان، طرد اجتماعی و چالش‌های عملکردی سازمان‌های مسئول از عوامل مؤثر بر کاهش مطلوبیت وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار است، با یافته‌های این پژوهش مطابقت دارد؛ اما شایان توجه است که در این پژوهش تأکید بر نقش خانواده نخستین است در حالی که در پژوهش آنان به این مهم توجه اندکی معطوف شده است. همچنین نتایج این

پژوهش با نظریه آماریتاسن که فقر را محرومیت از توانمندی می‌داند، هماهنگی دارد. به عبارت دیگر در این پژوهش، نقش خانواده به‌مثابه مانع توانمندی دختران پیش از ازدواج و پس از ایفای نقش سرپرستی، قابل توجه است. نتایج این پژوهش با یافته‌های سفیری و عرب‌پور که تیپ زنان آسیب دیده و مطرود، که رنج مضاعف، طرد و انزوای اجتماعی اجباری یا خودخواسته را تجربه کرده‌اند، هماهنگ است.

در پارادایم دوم، پشتیبانی مادی و عاطفی خانواده نخستین و نقش محوری آنان در حمایت از دخترشان با نظریه مید، که نقش را هم به‌عنوان نوعی رفتار اجتماعی فرد که طبق الگوهای کلی اجتماعی و فرهنگی گروه صورت می‌گیرد و هم به‌عنوان نحوه پاسخ به انتظارات دیگران تعریف می‌کنند، هماهنگ است. حمایت خانواده نخستین، انگیزه بالایی بوجود می‌آورد که زن سرپرست با اتکای به توانایی‌ها و علاقمندی‌های خود، با کسب مهارت‌های جدید در مشاغل دلخواه، به موفقیت نزدیک شود. نتایج پژوهش آقاسی‌زاده و همکاران که اشتغال پایدار را مهمترین بحث در زندگی زنان سرپرست خانوار می‌دانند و دوره‌های مهارت‌آموزی برای برطرف نمودن فقر قابلیت، تأمین اشتغال ثابت با این پژوهش تطابق دارد. اما شایان توجه است که آنان به تفاوت این دو تیپ از زنان و خانواده‌ها توجه نداشته و حمایت‌های مرتبط با مهارت‌آموزی را برای همه زنان توصیه می‌کنند؛ در حالیکه در این پژوهش، این سیاست‌ها تنها در باره زنانی که در پارادایم دوم قرار دارند، توصیه می‌شود. متأسفانه در بررسی شرایط زنان سرپرست خانوار، پژوهش‌های اندکی به عوامل زمینه‌ای مانند وضعیت خانواده نخستین آن‌ها توجه کرده‌اند.

یافته‌های هامون و الیوت که تقریباً همه والدین گفته‌اند از فرزندانشان به هر طریقی حمایت می‌کنند؛ با یافته‌های این پژوهش که خانواده‌های حمایت محور، در کنار فرزندانشان هستند، مطابقت دارد. همچنین یافته‌های مک اینتایر و همکاران که زنان سرپرست علیرغم شرایط بسیار سخت، تصمیم گرفتند زندگی خود را از طریق هویت‌های جدید و بازتعریف مفاهیمی در مورد معنای جدایی یا طلاق در یک جامعه قدرتمند و مردسالار بازسازی کنند با یافته‌های این پژوهش که زنان سرپرست، عامل تغییر در زندگی

خود بودند، هماهنگ است. یافته‌های این پژوهش در پارادایم خود به مثابه عامل تغییر با پژوهش لاکشمی که زنان سرپرست خانوار، علیرغم شرایط بسیار سخت زندگی، عزم و اراده استثنایی در مواجهه با چالش‌های روزانه از خود نشان می‌دهند، مطابقت دارد. نکته مهم در این پژوهش دریافت دو تیپ متفاوت از زنان سرپرست خانوار است؛ که موجب درک این واقعیت مهم می‌شود که سیاست‌های یکسان حمایتی برای همه زنان کارآمد نیست. همچنین این یافته‌ها نشان می‌دهد که همه خانواده‌ها موجب استقلال و توانمندی فرزندان خود نیستند.

پیشنهادهای

- با توجه به یافته‌ها به نظر می‌رسد که بهتر است پژوهش‌های آتی به عوامل زمینه‌ای توجه بیشتری کرده و همچنین به وضعیت فرزندان این زنان بپردازند. همچنین در سطح اجرایی پیشنهاد می‌شود که اقدامات ذیل مدنظر قرار گیرد:
۱. ارائه دوره‌های آموزشی برای خانواده‌های نخستین برای درک شرایط زندگی دختران سرپرست و رفتار شایسته با آنان.
 ۲. تاکید به اهمیت نقش حیاتی حمایت خانواده نخستین از زنان سرپرست، بویژه حمایت عاطفی.
 ۳. آموزش مهارت‌های حرفه‌ای به زنان سرپرست خانوار حمایت طلب برای رسیدن به خودکفایی اقتصادی.
 ۴. اعطای وام اشتغال به زنان سرپرست خانوار عامل تغییر.
 ۵. حمایت‌های مادی منظم ماهانه به زنان حمایت طلب توسط نهادهای حمایتی.

تعارض منافع

این مقاله فاقد هر گونه تعارض منافع است.

Orcid

Soheila Alirezanejad <https://orcid.org/0000-0002-0300-3464>Reza Azamzadeh <https://orcid.org/0009-0003-0607-3219>

منابع

- آقاسی‌زاده، مریم؛ دانشور، هانیه؛ فولادیان، مجید و صدر نبوی، فاطمه. (۱۴۰۱)، *روایت‌پژوهی زندگی زنان سرپرست خانوار تحت پوشش کمیته امداد، فصلنامه مطالعات زن و خانواده، دوره ۱۰، شماره ۱: ۱۴-۱۰۶*.
- ازکیا، مصطفی و ایمانی‌جاجرمی، حسین. (۱۳۹۰)، *روش‌های کاربردی تحقیق، کاربرد نظریه بنیانی، تهران: انتشارات کیهان*.
- افراسیابی، حسین و جهانگیری، ساناز. (۱۳۹۵)، *آسیب شناسی تعاملات اجتماعی زنان سرپرست خانوار (مطالعه کیفی شهرستان شاهین شهر)، زن در توسعه و سیاست، ۱۴(۴)*.
- امام‌جمعه، فرهاد و کریمی زاده اردکانی، سمیه. (۱۳۸۸)، *تبیین تغییرات و تحولات کارکردی نقش اجتماعی زنان در جامعه شهری یزد با تاکید بر سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۸۷. جامعه شناسی مسائل اجتماعی ایران (تحقیقات علوم اجتماعی ایران). سال اول. شماره ۳: تابستان، ۳۵-۵۴*.
- حسینی، داود؛ گودرزی، علی؛ خرمی، مجیده و مدنی، سیداحمد. (۱۴۰۲)، *سالنامه آماری ۱۴۰۱ کمیته امداد/امام، انتشارات کمیته امداد امام خمینی، ص ۴۴*.
- دوست‌محمدی، احمد. (۱۳۸۷)، *نقش اجتماعی و نظریه سرمایه اجتماعی، نشریه رشد آموزش علوم اجتماعی، دوره ۴۱، ۲۸-۳۵*.
- روشنی، شهره؛ تافته، مریم؛ خسروی، زهره و خادمی، فاطمه. (۱۳۹۹)، *شرایط تأثیرگذار بر وضعیت زندگی زنان سرپرست خانوار در ایران و راهکارهای کاهش آسیب‌ها، مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران، دوره ۹ شماره ۳: ۶۹۴-۷۱۷*.
- سایت مرکز آمار ایران.
- سفیری، خدیجه و عرب‌پور، الهام. (۱۴۰۰)، *مطالعه تجربه زیسته مادری و همسری در بین زنان سرپرست خانوار تهرانی. مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان. دوره ۱۹، شماره ۱: ۷-۴۴*.

- شالچی، سمیه و عظیمی، میترا. (۱۳۹۸)، مطالعه زنانه شدن فقر در ایران ۱۳۶۵ تا ۱۳۹۵، نشریه پژوهش‌نامه زنان، دوره ۱۰، شماره ۲: ۱۱۳-۱۴۲.
- صالح بیگی، زهره؛ حاتمی ورزنده، ابوالفضل و فرحبخش، کیومرث. (۱۴۰۳)، شناسایی نقش والدین در سازگاری دختران جوان با طلاق، فصلنامه علمی فرهنگی تربیتی زنان و خانواده، دوره ۱۹، شماره ۶۶: ۳۳-۵۱.
- طوافی، پویا؛ دانش، پروانه و اسکندری، زهرا. (۱۳۹۳)، مطالعه جایگاه زنان در هرم قدرت در خانواده با رویکرد آینده پژوهی. سومین همایش ملی آینده پژوهی. تهران
- علیرضائزاد، سهیلا؛ سوادیان، پروین و جعفری نمینی، پوران‌دخت. (۱۳۹۲)، هویت حرفه‌ای یا جنسیتی: مطالعاتی بر دختران تحصیلکرده شاغل بالاتر از ۳۵ سال در شهر تهران. مجله علوم اجتماعی، دوره ۲۰، شماره ۶۰: ۲۵۹-۲۹۴.
- علیرضائزاد، سهیلا. (۱۳۹۶)، اصول اخلاقی در پژوهش‌های اجتماعی، گرمسار: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی.
- علیرضائزاد، سهیلا و بلوری، مژگان. (۱۴۰۰)، بازتعریف هویت زنان همسر از دست داده: مطالعه‌ای در محله‌های افسریه و عباس‌آباد شهر تهران. زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۹، شماره ۱: ۱۴۱-۱۶۶.
- فلک‌الدین، زهرا؛ حاجی‌زاده میمندی، مسعود؛ موسوی، سید محسن و کلاته ساداتی، احمد. (۱۴۰۰)، مادران، سرپرستی خانوار و شادکامی خانواده (یک مطالعه کیفی در بین زنان سرپرست خانوار شهر یزد). پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران. سال دهم. دوره پیاپی ۳۵، شماره ۴: ۹۱-۱۱۶.
- کریمیان، حبیب‌الله و نوابخش، مهرداد. (۱۳۹۶)، تحلیل جامعه‌شناختی شکاف نسلی فرزندان و والدین در انتظار از نقش یکدیگر در خانواده شهری ایران (مطالعه موردی: شهر تهران)، مجله توسعه مطالعات اجتماعی ایران، دوره ۹، شماره ۳: ۲۱-۲۳.
- کوئن، بروس. (۱۳۷۰)، درآمدی به جامعه‌شناسی، ترجمه: محسن ثلاثی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر.
- گرت، استفانی. (۱۳۸۰)، جامعه‌شناسی جنسیت، ترجمه: کتایون بقائی، تهران: نشر نی.

- گلابی، فاطمه وحاجیلو، فتانه. (۱۳۹۱)، تأثیر خانواده بر مشارکت سیاسی زنان. فصلنامه علمی-پژوهشی زن و جامعه. سال سوم. شماره ۳:۳۱-۵۶.
- گیدنز، آنتونی با همکاری کارن بردسال. (۱۳۸۷)، جامعه‌شناسی (چاپ اول از ویراست چهارم). حسن چاوشیان. تهران: نشرنی.
- موسوی، میرحسین و آذری‌بنی، بتول. (۱۳۹۵)، اندازه‌گیری بین نسلی تله فقر در میان نسل سنی زنان سرپرست خانوار. فصلنامه علمی-پژوهشی زن و جامعه، دوره ۳، شماره ۲۷: ۱۳۵-۱۵۳.

- Biddle Bruce J. (1965). Role Theory Expectations, Identities, and Behaviors, Academic Press, New York *San Francisco London Subsidiary of Harcourt Brace Jovanovich*, Publisher.
- Chant, S. (1997). Why Women Headed Households? Women headed Households: *Diversity and Dynamics in The Developing World*, 1-29.
- Lakshmy, P. (2023). *From Struggles to Strengths*; An inquiry into the lives of female headed households through narratives.
- McIntyre, Lynn; Rondeau, Krista; Kirkpatrick, Sharon; Hatfield, Jennifer; Shamsul Islam, Khaled; Syed Nazmul Huda,. (2011). *Food provisioning experiences of ultra poor female heads of household living in Bangladesh*.
- Pilcher, Jane; Whelehan, Imelda. (2004). *50 Key Concepts in Gender Studies*, SAGE Publications Ltd, London.
- Racan R. Hamon and Elliott, Jennifer. (1992). Parents as resources when Adult Children Divorce. Behavioral science Department. Behavioral Science Department. Messiah College, Grantham, *Family Relations Conference*, Orlando, Florida, November.

استناد به این مقاله: اعظم‌زاده، رضا و علیرضانژاد، سهیلا. (۱۴۰۴). چگونگی مواجهه خانواده نخستین و زنان سرپرست خانوار با پدیده سرپرستی، پژوهشنامه مددکاری/اجتماعی، ۱۲ (۴۵)، ۱-۳۹.

Social Work Research Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.